

Szili Katalin*

SZAVAK DIALÓGUSA

A szójelentésről a forma szintjén

1. Bevezető

A föld sorsa a kultúrák kommunikációjától függ”, összegzi az emberiség előtt álló kihívást Deborah Tannen egy, a 80-as évek közepén írt munkájában (Tannen 1986: 30). Arról, hogy a szerző a közös nyelvet használó, de más-más anyanyelvű és kultúrájú interlocutorok sikeres kommunikációjában a legnagyobb nehézségnek a beszélő részéről a jelentés megfelelő formába öntését, a hallgató oldaláról pedig annak pontos kikövetkeztetését érti, munkájának címe is árulkodik: *That's not what I meant!*, vagyis 'Ezt én nem így értettem'. Nem kis feladat hárul tehát a nyelvek és kultúrák párbeszédével foglalkozó, az interkulturális nyelvészet körébe sorolható újabb keletű diszciplínákra, az interkulturális kommunikációra, interkulturális szemantikára, valamint pragmatikára.

Az előbbi rokon tudományterületeket mindenekelőtt a kultúra és nyelv szoros összefonódásáról vallott, a romantika nyelvfelfogásában gyökeredző s egészen a kognitív nyelvészetig végigkövethető nézetek kötik össze, amelyeknek summázata a következő: a nyelv történelmi képződmény, társadalmi produktum, amely mélyen beépül az őt létrehozó közösség világába. Az egyén az anyanyelv elsajátításával a közösen birtokolt világlátást, hiteket, hiedelmeket, érzelmi attitűdöket, értékeket (axiológiai rendszereket is) stb. is magáévá teszi, ebből következően a minél teljesebb megértés lehetősége leginkább az azonos nyelvet beszélő és kultúrájú embereknek adatik meg, mert egyfelől közös emlékezetet, tudást, tapasztalatokat jelenítenek meg a nyelv segítségével, másfelől a beszédet teljesen érthetővé az együtt birtokolt kultúra teszi a számukra.

Csakhogy miképpen a közös nyelv és kultúra összeköt, el is választ bennünket a más nyelvet beszélő, eltérő kultúrájú népektől. Szótárak garmadája ide, jó nyelvtudás oda, nem ritkán kell tapasztalnunk, hogy még a legegyszerűbbnek tűnő kijelentések is megtréfálnak bennünket, mert nem úgy és azt értjük rajtuk, amit a más kultúrából érkezett partnerünk. A *Szép karácsonyunk lesz az idén* mondat hallatán mi, magyarok a szűkebb családukkal eltöltött bensőséges együttlétre gondo-

* Szili Katalin, ELTE Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, szili.k@t-online.hu

lunk, a jóízű étkekre, a családi otthon átvitt és valós melegére. A nyelvünket kiválóan beszélő amerikai diákjaim körében végzett kisebb felmérésem szerint ők a karácsonyt inkább a barátokkal eltöltött vidám, mozgalmas ünnepnek tartják, az időjárással kapcsolatos felvetésemet (*milyen időt várnának el karácsonykor?*) nem is értették igazán. A példákat tovább folytathatnánk: *Az erkélyen madarakat látott* mondat tárgyát egy tengerparton élő biztos, hogy sirályokként azonosítaná, mi rigókként vagy verebekként (l. Rosch prototípus-elméletét).

Ha feltesszük a kérdést, hogy a nyelvek mely szintjén mutatkozhatnak meg jelentésbeli különbségek, a válasz az, hogy mindegyiken: 1. a formarendszerükben, vagyis a grammatikájukban; 2. a lexikájukban; 3. a nyelvhasználatukban. Jelen munkám ihletője a második terület, a szókincs. Választott szempontom sajátos: elemzéseimből tudatosan kizárom az egyértelműen szociokulturális töltettel bíró szavakat, szókapcsolatokat, tulajdonneveket, reáliákat (*48, veszett több is Mohácsnál, egy garast sem ér, sok lúd disznót győz* stb.), a nemzeti kulturális komponensek jelenlétét leginkább bizonyító lexikai egységek ugyanis gyakori és kedvelt témái a kontrasztív szemantikai kutatásoknak. Jóval kevesebb ellenben az olyan írás, amely azt vizsgálja, hogy a nyelvi jelek formai sajátosságai milyen jelentéskülönbségeket eredményezhetnek interlingvális összefüggésben, holott a fordítók, nyelvtanulók, idegen nyelven beszélők a megmondható: két nyelv szavainak jelentése között elég ritkán beszélhetünk teljes megfelelésről.

2. Szavak dialógusa a „formák” szintjén

A szókincs a világ nyelvi formalizációjának az eredménye, az emberi megismerési folyamatok, a világ koceptualizációjának hű tükre. Mivel a természetes nyelvek nem azonos módon és nem azonos történelmi-szociológiai miliőben interpretálják, regisztrálják az objektív valóságot, hozzák létre saját nyelvi világképüket, a szavak vagy azoknál nagyobb egységek jelentésébe más és más expresszív, morális, esztétikai, ideológiai, pragmatikai, nyelvtörténeti, kultúrtörténeti komponensek épülhetnek bele. Amikor tehát a szavak jelentését e komplex értelemben vetjük össze két vagy több nyelv esetében, eltérő világképek, értékek, érzékek, érzelmi viszonyulások, eszmei tartalmak stb. összemérésére vállalkozunk.

A szókincs fenti kognitív színezetű értelmezése, minthogy a nyelvet teremtő ember aktív, értelmező tevékenységét feltételezi a körülötte lévő világ nyelvi leképezésében, egyértelműen ellentmondani látszik a nyelvi jel természetéről vallott egyik legelterjedtebb nézettel, Ferdinand de Saussure-nek a nyelvi jel önkényességéről (*l'arbitraire du signe*) vallott tanításával. Éppen ezért fő céloom, a nyelvi jelek formai jegyeiben rejlő jelentésbeli különbözőségek taglalása előtt indokoltnak tűnik Saussure ide tartozó gondolatainak, illetve azok vitatott pontjainak összegző ismertetése.

2.1. A nyelvi jel önkényes vagy motivált voltáról

Mint ismeretes, a hangoknak és az általuk jelölt tárgyaknak, dolgoknak a viszonya a nyelvfilozófia, a nyelvészet egyik legrégebb, megoldásra váró kérdése: „Régi közmondás az, hogy nem könnyű a szép dolgot megérteni, és hát bizony, ami a nevet illeti, az sem könnyű kérdés”, figyelmezteti Szókratész Hermogenészt a *Kratüloszban* (Platón 1984: 728). A tanítvány, Hermogenész gondolatmenetét tekinthetjük a konvención alapuló névadási mechanizmus első meghatározásának is: „...sehogys tudom elhinni, hogy a névben valami másféle helyesség, valódiság is legyen, mint a megegyezés, azaz a konvención” (Platón 1984: 728).

A jel és a jelölt közötti viszony általános, napjainkig ható leírásának fő elveit Ferdinand de Saussure (Saussure 1967–1968) és Charles Sanders Peirce filozófus (Peirce 1931–1935) dolgozta ki. A szó motiválatlan volta Saussure megfogalmazásában a nyelvi jel, a jelölő és jelölt önkényes kapcsolatát jelenti: gondolatmenetét idézve a 'tó' fogalmat semmiféle belső kapcsolat nem köti össze a *t-ó* hangokkal, elméletben éppen olyan jól képviselhetné bármely más hangkapcsolat is, vagyis a hangsor kifejező ereje csupán társadalmi konvención alapul (a konvencionális és önkényesség Saussure-nél szinonim jelentések). Az abszolút önkényességet a tőszavak, a platoni „prōta onomata”-k tulajdonságának tartja. A hangutánzó és hangulatfestő szavakkal, valamint a felkiáltásokkal óvatos, csak részben ismeri el, hogy a nyelvi jelölő megválasztása esetükben nem teljesen véletlenszerű. Igyekeznek is a jelentőségüket a minimálisra csökkenteni: kisszámú, az elv általános érvényességét csekély mértékben befolyásoló elemeknek mondja őket. Mellőzésük – jegyezzük meg – több okból sem tűnik indokoltnak. Először is mindhárom szócsoporthoz, de leginkább az első kettőre igaz az, hogy kialakulásában meghatározó szerepet játszott az a tény, miképpen ítéli, éli meg az adott beszélőközösség nyelvének hangjait, vagyis milyen „jelentést”, emocionális tartalmat tulajdonít nekik. A beszédhangok jelentése, esztétikai jegyeik megítélése, illetve a hangszimbolika az ókortól kezdve élénken foglalkoztatta a nyelvvel foglalkozó filozófusokat, nyelvészeket, de költőket is (a szakirodalom felsorolása l. Szathmári 1961; a téma összefoglalása Péter 1991: 227–234), így kellő alappal mondhatjuk, hogy a hangok már önmagukban is valamilyen érzést, képzetet keltenek. A hangutánzó, hangulatfestő szavak száma a szótárakban valóban nem magas, de a szóbeli nyelvhasználatban az egyik legdinamikusabban változó, gazdagodó, valóban a pillanat ihlette képződményekből álló szócsaládot képviselik. Arról se feledkezzünk meg értékelésükkor, hogy az anyanyelvvél való találkozásunk első, mélyen beágyazódó élményét jelentik.

A másik relatív önkényességű (*l'arbitraire relatif*) csoport a képzett szavak tömörülése Saussure-nél. A *chanteur* 'énekes' szó például motivált a francia nyelvben, mert létezik a *chanter* 'énekel' ige, illetve az *-eur* foglalkozásnév-képző. (A képzésmódot azonban nem tekinti motiváltnak.)

A nyelvi jel önkényességének elvével szembehelyezhető véleményeket tulajdonképpen a Saussure előtti időkből is bőven idézhetnénk, gondolok itt Wilhelm von Humboldt munkásságára (1985: 55–67), Michel Bréal jelértelmezésére (1897: 191–198), illetve Nietzsche felfogására (Nietzsche 1917, idézi Györfy 2008). Az

utóbbiak közös vonása, hogy a megnevezés aktusában meghatározó szerepet tulajdonítanak a világ megismerési folyamatainak, illetve hol hangsúlyosabban, hol kevésbé úgy, az abban részt vevő érzékelésnek. Hasonlóképpen tesznek később született tanulmányaikban az alábbi szerzők is: Bally 1940; Fónagy 1966, 1971, 1972; Horváth 1993: 16–65; 2004 (a témáról bővebben a 2.2. alfejezetben).

A kifogásokat megfogalmazók között (Spang-Hanssen 1954; Engler 1962) érdekes módon Saussure követőit is megtaláljuk. Így Émile Beneviste-et (1902–1976), akire főként munkásságának utolsó szakaszában volt nagy hatással. Ő pragmatikai megfontolásokból mond ellent a svájci mesternek. Szerinte a nyelvi kódrendszer milyenségének meghatározásában az a lényeges, hogyan ítéli meg és regisztrálja a jelrendszert a nyelvhasználó; márpedig az anyanyelvi beszélő számára a jelölő és jelölt között bensőséges, természetes és mindenekfelett szükségszerű kapcsolat áll fenn (Beneviste 1939). Véleményét azzal egészíthetjük ki, hogy szinkrón szempontból a tőszavakat olyan motivált elemeknek tekinthetjük, amelyek motiváltságukat a belőlük alkotott új lexémáktól nyerik: *asztal* ← *asztalos*, *asztali*, *asztal-láb*, *asztalterítő* stb.

Az önkényesség-motiváltság mibenlétének megítélésében a további előrelépést azok a megközelítések jelentették, amelyek a verbális jel tulajdonságait nemcsak két alkotóelemének viszonyán keresztül „vertikálisan” akarták leírni, hanem az adott jelnek más jelekhez való kapcsolatán keresztül mind a jelöltek, mind a jelölők szintjén. Miképpen T. V. Gamkrelidze megjegyzi, Saussure elméletének egyik fő hiányossága éppen az, hogy a nyelvi jel két összetevőjének „vertikális” viszonyával foglalkozik csak, s figyelmen kívül hagyja az egymással kölcsönös összefüggésben álló jelek érintett komponensei közötti „horizontális” megfeleltetéseket, vagyis egyrészt a jelöltek közötti, másrészt az ezeknek megfelelő jelölők közötti kapcsolatot (Gamkrelidze 1983: 448–449). Az utóbbi esetben kettős függőségről van szó, amely egyfelől feltételezi a jelöltek közötti párhuzamos viszonyt, például az 'asztal' és 'asztalok' jelöltek között (ez a tartalmi sík), másfelől a jelölteknek megfelelő jelölők (*asztal* – *asztalok*) közötti ugyancsak párhuzamos kapcsolatot (ez a kifejezés síkja). E kettősség így ábrázolható:

Ha az idézett egyes és többes számú formák relációját nézzük, az történik, hogy a jelöltek szintjén meglévő viszonyokat a hozzájuk rendelt jelölők szintjére vetítjük, másképpen fogalmazva a zéró morfémás vagy többes alakok használatát a jelöltek jellemzőitől (egyedüli vagy többes előfordulásuktól) tesszük függővé, „következőképpen a nyelv tartalmi síkján az egyik motivált viszonyosornak a másik által való motiváltságáról beszélhetünk” (Gamkrelidze 1983: 451).

Roman Jakobson szintén motiválnak tartja a nyelvi jelet, mely motiváltság a jelölő és jelölt közötti belső (pontosabban a grammatikai fogalmak és a fonológiai kifejeződés közötti) ikonikus kapcsolatban nyilvánul meg (Jakobson 1965). Mind ő, mind Wescott (Wescott 1971) a morfológia területéről vett számos példával illusztrálja a jelöltek és a hozzájuk rendelt szavak korrelációját: az egyes számú igealakok rövidebbek a többes számúaknál (*je finis – nous finissons; tu finis – vous finissez* stb.); a melléknevek fonémikus hossza hűen követi a tulajdonságok fokozódását (*high – higher – highest*); a jelölők közötti fonetikai hasonlóságot nemegyszer a jelöltek közötti közeli kapcsolat ihleti, illetve az összecsengő szócsoportok rokon szemantikai mezőkre utalhatnak: az orosz *devjat* 'kilenc', *deszjat* 'tíz', a német *zwei* 'kettő', *drei* 'három' (idézi Gamkrelidze 1983: 451–452). Az angol *father, mother, brother*, az azonos értelmű francia *père, mère, frère* vagy a német *Bube* 'fiú', 'gyerek', *Bursche* 'fickó', 'krapek', *Bengel* 'fickó', 'csibész' megegyező fonémái szintén a jelöltek szemantikai közelségét sejtetik (Deeters 1955: 31). Bolinger megfigyelése, hogy a *tw* hangkapcsolat monoton ismétlődése sajátos fonetikai viszonyt teremt a jelölők szintjén az alábbi szavakban: *twist* 'csavar', 'sodor', *twirl* 'forgatás', 'pörgés', *tweak* 'csíp', 'csavar', *twill* 'sávozott, bordázott szövet', *tweed* 'gyapjúszövet', *tweeze* 'csipesz', *twiddle* 'pödör', 'forgat', *twine* 'zsinórt teker', *twinge* 'szúr' (Bolinger 1950: 117–36). A fenti jelenségek mindegyikére akadna példa bőven a nyelvünkben is: *tanulok – tanulunk; magas – magasabb – a legmagasabb; bat, hét* stb.

Megjegyzem, az ikonikus viszony fogalma eléggé ellentmondásos a szakirodalomban. Az „ikon” terminust bevezető Peirce definíciójában olyan nem önkényes intentionális jel, amely belső hasonlóságot hordoz azzal a dologgal, amelyet jelöl (Peirce 1931–1935 vol. 2.). Gamkrelidze – ellentmondva Jakobsonnak – azt hangsúlyozza, hogy a fentebb idézett példákban a jelölők a hozzájuk tartozó jelöltek által meghatározottak, de nem ikonikusan tükrözik őket: „egyrésről mennyiségi, tulajdonságintenzitásbeli, közvetlen szomszédsági viszonyokkal stb. állunk szemben, másrésről a hozzájuk rendelt jelölők között a fonémikus hosszúság és fonetikus hasonlóság viszonyait találjuk” (1983: 453).

Tanulmányom tárgyát tekintve meghatározó fontossággal bírnak azok a munkák, amelyek nemcsak elismerik a motivált nyelvi jelek létét, de osztályozásukra is kísérletet tesznek. Ismereteim szerint az első klasszifikáció Stephen Ullmann nevéhez köthető (Ullmann 1952: 103). Ullmann már határozottan elkülöníti az önkényes jeleket a motiváltaktól. Az utóbbiakat olyan transzparens szavakként definiálja, amelyeknek a formája nem véletlenszerű a beszélő számára. Három fajtájukat különíti el:

- a) fonetikai motiváció (a *piailler* 'csipog', 'csiripel' motivált, mert hangjai az auditív benyomást imitálják);
- b) morfológiai motiváció (a *chanteur* kapcsán már szóltam róla). Szinkrón szempontból minden képzett szó motivált, mivel a beszélők annak érzik őket.
- c) szemantikai motiváció (a *mouche* 'légy' szó 'rendőrkopó', 'hekus' értelemben).

Ullmannhoz igen hasonló felosztást alkalmaz W. von Wartburg (1963: 139–140), sőt Károly Sándor is az *Általános és magyar jelentéstanában* (1970: 346). Károly rendszere annyival teljesebb az előző kettőnél, hogy kilép a szavak köréből, s a szóösszetételeket, sőt a szókapcsolatokat is bevonja a motivált lexikai egységek családjába. Az ő felosztását alapul véve én a szavaknak alábbi típusait vetem össze egymással az egyes nyelvekben:

1. motiválatlan (monolexikális) szavak: a hangalakok és a hozzájuk tartozó jelentések között semmilyen materiális összefüggés nincs (*asztal, szék*).

2. motivált szavak: a hangalakok és jelentéseik között különböző természetű kapcsolat létezik. Két alcsoportra oszthatók.

2a közvetlenül motivált szavak: hangutánzó, hangulatfestő és indulatszavak, állathívogatók, amelyekben a hangalak utal a neki megfelelő valósággrészletre: *brummog, cammog, pszt* stb.

2b közvetve motivált szavak: a hangalaknak nincs motiváló szerepe, de a lexéma egészének a jelentése más jel vagy jelek jelentésére épül, mintegy azokon át utal a valóságra. A közvetett motiváltság kétféle módon valósulhat meg:

2b₁ szerkezetileg-szemantikailag motivált szavak: a lexéma az elemeinek a segítségével utal a valóságra (l. képzett és összetett alakok, jelkapcsolatok). Mint ismeretes, az utolsóként említett frazeológiai egységek tagjai szerkezetileg szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. Ami a legnagyobb nehézséget okozza a lehető legpontosabb idegen nyelvi megfelelőik megjelölésében: jelentésük nem egyszerűen az alkotórészeik tartalmának összege, hanem valami több vagy éppen más amazokhoz képest. Bemutatásuk szétfeszítené munkám kereteit, így Károly Sándor osztályozásának rövid leírására szorítkozom csupán (Károly 1970: 392–394).

1. Olyan szókapcsolatok, amelyekben semmi jelentéstöbblet, illetve szerkesztésbeli kötöttség nincs: a két szó a denotatív jelentésviszony korlátozottsága miatt kerül gyakrabban egymás mellé (sablonos, divatos, illetve műfajokhoz köthető fordulatok): *szívélyes üdvözléssel, szíves tudomására hoz, fokozódó nemzetközi helyzet, kék ég*). Csak egyetérthetünk Károly Sándor azon véleményével, hogy „A nyelvtanításban és nyelvtanulásban az ilyen tág értelmű frazeológiai egységeknek is nagy a szerepük, mert ezek által lesz valaki az élő nyelvközösség teljes értékű tagjává, ezek által tud a megfelelő szituációban a megfelelő kifejezéssel élni” (1970: 392).

2. Ebben a csoportban már beszélhetünk bizonyos jelentéstani sűrítésről és némi szerkesztésbeli kötöttségről, a két szó együttes előfordulása tehát egy más nyelv szemszögéből nem teljesen magától értetődő: *erős szél, erős étel, magas árak, enybe kávé*. Jómagam ezt a társulást tartom a klasszikus kollokatív jelentések gyűjtőhelyének.

3. Igazi frazémák: tagjaik többletjelentést hordoznak, vagy új jelentést hoznak létre (*testi-lelki jó barát, esküdt ellenség, ég és föld, állást foglal, kifejezésre juttat, fekete, mint a szurok*). Ebbe a típusba tartoznak az újraértelmezve lefordított földrajzi nevek is: *Magas Tátra, Vörös Tenger*.

4. Képes frazeológia egységek: alkotó részeik konkrét jelentése teljes mértékben elválik a képes jelentéstől (*szájába rág, törbe csal, kigyót melengat a keblén*).

Mivel „a nyelv hasznos feleslegeihez tartoznak” (Károly 1970: 394), inkább erős hangulati, emocionális töltetük érzékeltetése jelenthet feladatot idegen nyelven, mintsem tartalmuké, mivel az egyszerűbb alakzattal helyettesíthető: *törbe csal* \approx *becsap, rászed*.

5. Elhomályosult motivációjú frazémák, idiómák: ezekben a motiváltság sorsát jellemző körforgás már részben megtörtént, szemléltető erejükből veszítettek, de a hozzájuk fűződő emocionális, hangulati értékeket őrzik (*egy füst alatt, kiteszi a szűrét, dugába dől*). Kialakulásukban hangsúlyos szerepe van az adott beszélőközösség életmódjának, értékvilágának, hiteinek, hiedelmeinek, egy szóval kultúrájának, ebből következően idegen nyelvi megfeleltetések összetett átváltási folyamatot követelnek.

2b₂ szemantikailag motivált szavak: a nyelvi jel egyik jelentése a másikkal összefüggésben, mintegy arra utalva funkcionál (l. a *fül* érzékszervre utaló szó 'fogó' értelemben való használata).

2.2. A motivált és motiválatlan jelentések párbeszéde

És most tegyük fel a kérdést: mi történik a jelentés szintjén interlingvális vonatkozásban, ha motiváltságukat tekintve eltérő tulajdonságú nyelvi jeleket kell megértenünk, lefordítanunk. Két találkozástípussal foglalkozom tüzetesebben: $1 \leftrightarrow 2b_1$ (amikor *A* nyelv motiválatlan szavával a *B*-ben motivált, szerkezeti jellemzőit tekintve analitikus forma - képzett vagy összetett szó, szókapcsolat – áll szemben); $2b_1 \leftrightarrow 2b_1$ (amikor *A* nyelv analitikus alakjának párja a *B*-ben is analitikus szerkezetű). A harmadik, $2b_2 \leftrightarrow 2b_2$ esetről (amikor a többjelentésű szavak jelentéseit kell megfeleltetnünk egymásnak *A* és *B* nyelvben) a téma terjedelme, de leginkább a kellő számú empirikus munka hiányában csak érintőlegesen tesztek említést.

$1 \leftrightarrow 2b_1$: monolexikális (nem motivált) \leftrightarrow motivált/analitikus szavak. Mint azt megállapítottuk, a motiválatlan szavak nem foglalnak magukba közvetlen formai utalást a jelentésükre. Szerkezeti motiváció esetén szemben a lexéma már morfológiai felépítésével is tükrözi az adott valóságelem értelmezésének, feldolgozásának mikéntjét: információt nyújt arról, milyen más szemantikai családokhoz, kognitív terminológiát alkalmazva, megismerési tartományokhoz köti a nyelvhasználó a fogalmat, hogyan osztályozza azt, milyen alá- és fölérendeltségi (hiperonímia – hiponímia) viszonyokba helyezi. Mindez jól nyomon követhető az alábbi, igazán taláalomra kiemelt szavak összehasonlításakor.

monolexikális	motivált/analitikus
<i>báty</i>	<i>older brother</i>
<i>öcs</i>	<i>younger brother</i>
↓	↓
<i>nagyobb</i> \leftrightarrow <i>kisebb</i> gyerek	<i>idősebb</i> \leftrightarrow <i>fiatalabb</i> gyerek
↓	
<i>kiskoromban,</i>	

kisfiú, kislány, nagyfiú, nagylány
biurko

íróasztal (dobányzóasztal, ebédlőasztal,

műtőasztal...)

cough

köbög

köbint

köbécse

kígyó

gör. *drakón* 'csillogó tekintetű'

lat. *serpens* 'csúszómászó', *angnis* 'összehúzózó'

or. *змея* ('kígyózó', 'hajló')

ВОЛК, wolf

farkas

Vegyük őket közelebről sorra! A *báty* és *öcs* nem motivált szavak a magyarban. A legtöbb indoeurópai nyelv, így az angol is a testvérek közötti időbeli különbséget megnevező jelzős szerkezettel alkotja meg a szóban forgó jelentéseket (a francia és az orosz az *öcs* esetében használja a 'kicsi' értelmű melléknevet is: *petit frère*; младший брат). Egy-egy szó összevetésekor – mint most is – természetesen csak azt a következtetést tudjuk levonni, hogy a szerkezetileg áttetsző változatok betekintést engednek a megnevezés folyamatába. Nem feledkezhetünk meg azonban a szókincset érintő tágabb összefüggésekről. Az 'idősebb', 'fiatalabb' jelzős szerkezetek és a motiválatlan lexémák szembenállása ugyanis másfajta korfelosztást tükröz. A minap amerikai tanítványom említette, hogy az egyik gyermeke megbetegedett. A kérdésemre, hogy melyik, így válaszolt: *az idősebbik*. Feleletének az eset ellenére megmosolyogtató furcsasága abban rejlett számomra, hogy egy kétéves fiúcskáról beszélt. Mi minden bizonnyal a *nagyobbik* szót használtuk volna a helyében, mert nagyjából a felnőtté válásig a gyermekek növekedését tesszük meg a megkülönböztetésük mércéjéül (ami általában arányban van a korukkal). Ez a felosztás lehet az ihletője a *kiskor* szónak, ahogy a *kislány, kisfiú, nagylány, nagyfiú* lexémaként is. (Az utóbbiak alkalmi szókapcsolatok az idézett nyelvekben.)

Az 'íróasztal' jelentésű motiválatlan *biurko* lengyel szó azt bizonyítja, hogy a lengyelben ez a bútordarab nem tagolódik be az asztalfajták családjába (Bańcerowski 2008: 277), helyette bizonyára a 'hivatal' tartományba sorolható fogalmak köréhez kötődik.

Gondolom, nem igényel hosszas bizonygatást az, hogy jelentésbeli „hiány” két nyelv vonatkozásában leginkább akkor jön létre, ha az egyik nyelv egyedi képzőformával létrejött származékai a másokban monolexikális elemmel állíthatók szembe: *köbög, köbint, köbécse* ↔ *caugh*. A nem létező alakok jelentése alkalmasint visszaadható egy-egy szintagmával (*give a little cough; cough a slightly*), de utóbbiak bőbeszédűsége, esetlegessége nem tud versenyre kelni az előbbieket tömörségével, de legfőképpen azzal az erős, motiváló kifejezőerővel, amit morfológiai családjuk kölcsönöz nekik (*pattint, pisszent; pattog, piszeg* stb.).

Az utolsó bal oldali *kígyó, волк, wolf* szavak motivált idegen nyelvű megfelelői jól példázzák a megnevezési tevékenység sajátosságait: egyfelől a valóságból való

kiindulás tényét, másfelől azt, hogy a szóba belefoglalt jelentés valójában nem a valóság hű visszaadása, hanem annak csupán alanyi szubjektív interpretációja. Mikképpen Nietzsche hivatkozott művében, *Az antik retorika vázlatában* (1917) kifejti, a szójelentés soha nem tükrözi az adott dolog, tárgy összes tulajdonságát. A fogalomalkotó ember csak a meghatározó jegyeket emeli ki belőlük, mégpedig a tapasztalatára, érzékszerveire támaszkodva. S mivel az emberi érzékelés részleges, mindig a leginkább szembeűnő jegyre összpontosít: a magyar a *szarvas* vagy a *farakas* élményét úgy alakította hangképpé, hogy az állatok egészének egy lényegi jegyét rögzítette. A latin és az orosz a *kígyóból* a mozgását, a görög a tekintetét, a szanszkrit az *oroszlánból* a sörényt, az *elefántból* az agyart stb. A leírt jelenség tulajdonképpen a szinekdoché egyik fajtája, az ún. *pars pro toto* 'rész az egész helyett' megnevezésmód (a témáról l. bővebben Horváth 1993; 2004). Az eredeti érzékszervi inger motiváló szerepét kutatja Kovács Ferenc az értést kifejező igékben (Kovács 1957: 21), Tolcsvai Nagy Gábor pedig az *átlát* igét elemzi kognitív szempontból (Tolcsvai Nagy 2005: 36-41).

2b₁ ↔ 2b₂: motivált/analitikus ↔ motivált/analitikus szavak. A morfológiai-lag motivált szavak összetételek vagy szóképzéssel létrejött származékok, illetve szókapcsolatok. Mivel a következtetések levonásához látnom kellett, hogy a háromféle alakzat hogyan viszonyul egymáshoz több nyelv esetében, jelesül, hogy a képzett, illetve az összetett szavaknak milyen formák feleltethetők meg, a példák kiválasztásában a magyarból indultam ki. (Az összetételek és a különféle szintagmák elkülönítése nem tűnt lényegesnek, mivel legtöbbször valóban a helyesírás szeszélyes szabályai magyarázzák, hogy összetétellel vagy valamilyen szókapcsolattal van-e dolgunk: *Familienbeihilfe* – *családi segély*.)

A képzett szó – képzett szó relációt megtestesítő univerzálisnak mondható alkotásmódokkal (l. infinitívus-, participium- és főnévképzés, a kicsinyítés stb.) nem foglalkozom, mivel szemantikai tekintetben nem bírnak jelentőséggel. De persze ez messze nem jár együtt azzal, hogy az érvényességi körük, használatuk pragmatikai vetülete is ugyanaz! Szempontomból érdekesebbek a specifikus szerepű képzők, amelyeknek vagy nincs megfelelőjük a másik nyelvben (a mozzanatos, gyakorító képzők kapcsán már szóba kerültek), így valamilyen – lazább vagy kötöttebb – szókapcsolattal írhatók körül. Az alábbi alakok közül az első kettő a magyarban meglehetősen leterhelt *-zik* denominális verbumképzős származék, amellyel vagy igei alaptagú szerkezet (orosz, francia, német), vagy a főnévvel formailag megegyező ige (angol: *boat - to boat*), ritkábban a magyarhoz hasonló főnévi alaptagú képzett ige (német *schiffen* 'hajózik'; *radeln* 'biciklizik') állítható szembe. Mint tapasztaljuk, a főtagok más-más szemantikai és formai rendszerekhez kötik őket az egyes nyelvekben. A nominális tövű származékokban a szemantikai hangsúly az eszközre esik (*hajózik* ≈ 'hajón utazik'), míg az igei alaptagúaknál a helyváltoztatás módjára: az orosz 'gurul', 'gördül', a német 'utazik' a szóban forgó közlekedési eszközön, a francia hol 'emelkedik' (*monter à bicyclette*), hol 'navigál' (*naviguer à la voile* 'vitorlázik'), hol pedig 'csinálja' a rajta végbe vihető mozgást (*faire du canotage* 'csónakázást csinál').

csónakázik	<i>кататься на лодке</i>
biciklizik	<i>кататься на велосипеде</i>
anyós	<i>mother in law</i>

Az utolsó példa, az *anyós* idegen nyelvi megfelelői beszédesen mutatják a jelölthöz való eltérő szociokulturális viszonyulást: míg nyelvünkben a szó formája a személyes, családi kötődést idézi, az angol a kapcsolat hivatalos, jogi jellegét emeli ki, a francia gálánsan bókol: *belle mère* — 'szép anya'. A német *Schwiegermutter* elhómalýosult összetétel, első tagja az ófelnémet *Swigar* ('növelő', 'fejlődni engedő') szóra vezethető vissza.

Az összetételeknek a következő alakzatok feleltethetők meg: a) azonos vagy eltérő jelentésű tagokból keletkezett összetételek vagy szókapcsolatok; b) képzett szavak; c) ritkábban nem motivált, monolexikális elemek (l. az alábbi elkülönített példásort). Kisebb felmérésem alapján ez a sorrend hozzávetőlegesen tükrözi a valós arányokat. Az a) típusnál a tökéletes szerkezeti egyezések azonos jelentéseket eredményeznek (*holdfény* - *moonlight*), az eltérő felépítésűek pedig ugyanannak a valóságelemnek nyelvenként változó értelmezésmódjáról, minősítéséről, klaszifikációjáról stb. vallanak.

holdfény	moonlight
fájdalomcsillapító	painkiller ('fájdalomölő')
édesvíz	<i>пресная/питьевая вода</i> ('ízetlen', 'ivó-'), fresh water ('friss'), <i>!d'eau douce</i> ('édes')
édestestvér	<i>родной</i> _____ ('született'), full/blood _____ ('teljes', 'vér'), _____ germain ('német')
baleset	<i>несчастный случай</i> ('szerencsétlen eset') ↓ <i>несчастный человек, день, -ая любовь</i> accident
gólyabír	king-cup ('királycsésze'); cowslip ('tehénlepény')

A *fájdalomcsillapító* magyar és angol kifejezésében például csak fokozati különbség észlelhető, az ivásra alkalmas víz megnevezése eltérő tapasztalásokon alapul (a franciák „érzik” hozzánk hasonlóan 'édes'-nek), az egy szülőtől való testvérek megfelelői merőben más konceptualizációs folyamatokat sejtetnek. A rosszul végződő, hirtelen bekövetkező eseményeket a magyar a *bal* szóhoz köti, annak 'rossz', 'kedvezőtlen', 'fonák' metaforikus jelentéseire támaszkodva (*balszerencse*, *ballsors*, *balcsillagzat*, *balfogás*, *balbiedelem*, *balítélet* stb.), az orosz a történetes szerencséivel ellentétes jellegét emeli ki, s mint látjuk, a szintagma a magyartól különböző szemantikai családba sorolódik: 'szerencsétlen ember/nap/szerencselem'. (Nyelvünkben létezik a *baleset*-nél tágabb értelmű *szerencsétlenség* lexéma is.) Az angol

az *accident* tőszó származékainak (*accidental*, *accidentally*) tanúsága szerint a véletlenszerűséggel, akaratlansággal hozza összefüggésbe a történést. A 'kis sárga tavaszi virág' idegen nyelvi megfelelői viszont arról szólnak igen ékeesen, hogy a szavak felépítése önmagában is komoly hangulati eltérések forrása lehet: a magyar *gőlyabír* igazán szép költői kép; az angol *king-cup* inkább könnyed, humoros hangulatú metafora, a *cowslip* elhomályosult eredeti jelentése ('tehenlepény') ellenben elég közönséges, tapasztalati érzékelésen alapul.

2b₂ ↔ 2b₂ szemantikailag motivált szavak párbeszéde. A poliszemantikus szó jelentései közötti viszony zömében képi jellegű, metaforikus (ilyen-olyan hasonlóságon alapul) vagy metonimikus (a jelentések közötti érintkezésre épülő), következésképpen egy alapszó jelentésekkel való feltöltődése, a közben végbemennő változások a legalkalmasabb eszközök lehetnek annak feltérképezésében, hogyan értelmezi, látja, tagolja egy-egy közösség a körülötte levő világot. A szóképet eredményező eljárások lehetnek univerzálisak és egy nyelvre jellemzőek. A kétféle jelleg arányainak, sajátosságainak meghatározásához elengedhetetlenül szükségesek tehát olyan intralingvális vizsgálatok, amelyek végigkövetik egy-egy szó jelentésváltozatainak létrejöttét, s az így nyert következtetéseket szembesítik a más nyelveken végzett hasonló kutatások eredményeivel, mert „csak nagyméretű összehasonlító anyagnak az összegyűjtése alapján lehet megállapítani: milyen összefüggések vagy összefüggéstípusok általános emberiek, azaz az emberi gondolkodásmód, szemléletmód és kulturális megegyezések eredményei; mely összefüggések jellemzők egy-egy nyelvcsoportha, esetleg kultúrzónára; melyek a több nyelvben fellelhető poliszemantikus sajátosságok, amelyek kölcsönzés és nyelvközösségek egymásra hatása útján jönnek létre, s melyek az egészen sajátos, egy-egy nyelvre jellemző sajátosságok” (Károly 1970: 386). Öröndetes tényként jelenthetjük ki, hogy a metaforizációs folyamatok nálunk is a nyelvészeti érdeklődés homlokterébe kerültek az utóbbi évtizedekben (l. többek között a Kemény Gábor szerkesztette kötetet: Kemény 2001; Kövecses Zoltán magyarul is elérhető összegző művét: Kövecses 2005), sőt léteznek kognitív aspektusú szóelemzések is, gondolkodunk mindenekelőtt Bańczerowski Janusznak a pozitív és negatív érzelmeket, valamint az *anya*, *apa*, *család*, *fej*, *kéz*, *föld*, *baza* (Bańczerowski 2008: 165–254) és Nyomárkay Istvánnak a *bazugság* fogalmát feldolgozó dolgozataira (Nyomárkay 2006: 389–399), illetve az előbbi szerző összevető szempontú írásaira (Bańczerowski 2008: 255–281). A hasonló szemléletű kutatások – a fordításban, a nyelvoktatásban alkalmazható eredményeik mellett – magyarázatot adhatnak a jelentések átváltásának nehézségeire vagy éppen problémátlanságára a nyelvek között: a magyarban például az 'alávaló, megvetendő ember' jelzője lehet többek között a 'gyom' jelentésű *gaz* is (*gazember*), amelynek minden szempontból pontos megfelelőjét hiába keresnénk az ugyancsak gazdag német lehetőségeket között (*Gaudieb*, *Lumpazius*, *Schuft*, *Schurke*, *Hundsfoth*, *Bösewicht*, *Galkenstrick*, *Halunke*, *Kujon*, *Luder*, *Lump*, *Scweinebund*, *Gauner*), mivel a *Kraut* ('gaz'), *Unkraut* ('gyom') lexémáknak nincs ilyen metaforikus előfordulásuk a németben, de ugyanígy járnánk az angol, az orosz, a francia változatoknál is. A *markában/kezeben van/tart* kifejezést ellenben legtöbbjünkben hasonló formulával fejezhetjük

ki, mivel létezik bennük A KÉZ A HATALOM ESZKÖZE metafora: *have sy in bands; он в езо руках; tenir en main*.

Tanulmányomban annak vizsgálatára vállalkoztam, hogy a szavak pusztá formai jellemzői milyen jelentésbeli egyezések, eltérések forrásai lehetnek a különböző nyelvekben. Az elméleti alapvetések több, a nyelvi jel motiváltsága, önkényessége körüli, még tisztázatlan kérdésre irányították rá a figyelmet, az alkalmazott formai elemzések pedig – reményeim szerint – új szempontokat szolgáltatnak az összevető szemantikai kutatásokhoz. Érdekes és szórakoztató feladatnak ígérkezik például a szitokszavak, az eufemisztikus kifejezések, de a szleng szókincsének elemzése a formai motiváltság tekintetében, nem beszélve a poliszémiát eredményező azonos és eltérő konceptualizációs folyamatok feltérképezéséről a különféle nyelvekben.

Irodalom

- Bally Charles 1940. *L'arbitraire du signe*. Le Français Moderne VIII.
- Bañcerowski Janusz 2008. A lengyel–magyar kontrasztív szemantika kérdéséhez. *A világ nyelvi képe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 274–281.
- Beneviste, Emile 1939. Nature du signe linguistique. *Acta Linguistica* 1: 23–29.
- Bolinger, Dwight 1950. Rime, assonance, and morpheme analysis. *Word* 6: 117–136.
- Bréal, Michel 1987. Essai de sémantique. Science des signification. Chapitre XVIII. *Comment les noms sont donnés aux choses*. Hachette, Paris. 191–198.
- Deeters, Gerhard 1955. Gab es Nominalklassen in allen kaukasischen Sprachen? In: H. Krahe (ed.): *Corolla Linguistica*. Festschrift Ferdinand Sommer, Wiesbaden, Harrassowitz. 26–33.
- Engler, Rudolf 1964. Compléments à l'arbitraire. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 21: 25–32.
- Fónagy Iván 1966. A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV: 69–76.
- Fónagy Iván 1971. Le signe conventionnel motivé. *La linguistique* 7: 55–80.
- Fónagy Iván 1972. Motivation et remotivation. *Poétique* 11: 414–431.
- Friedrich, Paul 1966. Structural implications of Russian pronominal usage. In: William Bright (szerk.): *Sociolinguistics*. The Hague, Mouton. 214–253.
- Gamkrelidze, T. V. 1983. A jel önkényességének problémája. In Dezső László–Jurij Szergejevics Maszlov (szerk.): *Orosz és szovjet általános nyelvészet*. Tankönyvkiadó, Budapest. 446–455.
- Györfy Livia 2008. A motivált szójelentéstől a konvencionális megnevezésig. <http://www.iahs.eu/doktor/gyorfy.html>
- Horváth Katalin 1993. *A rész és az egész. A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében*. Budapest. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- Horváth Katalin 2004. Megnevezés és megismerés. In: Szitár Katalin (szerk.): *A szó élete. Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 365–372.
- Jakobson, Roman 1965. A la recherche de l'essence du langage. *Diogenes* 51: 22–38.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor (szerk.) 2001. *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács Ferenc 1957. The verb *понять* (понимать), begreifen, verstehen and some of its Synonyms in Russian. *Studia Slavica* III: 207–21.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex, Budapest.

- Nyomárkay István 2006. A *bazugság* fogalmának képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 389–399.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Platón 1984. *Platón összes művei* I-III. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Peirce, Charles Sanders 1931–1935. *Collected papers*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Saussure, Ferdinand de 1967–1968. *Cours de linguistique générale*. Edition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden, Harrassowitz. (Magyarul: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. (Szerk.: Kiefer Ferenc.) Corvina, Budapest.
- Spang-Hanssen, Henning 1954. *Recent theories on the nature of language sign*. Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague 9.
- Szathmári István 1961. *A magyar stílus útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tannen, Deborah 1986. *That's not what I meant! How conversational style makes or breaks relationships*. Ballantine, New York.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Ullmann, Stephen 1952. *Précis de sémantique française*. Berne.
- Wartburg, W. von 1963. *Problèmes et méthodes de la linguistique*. Paris.
- Wescott, Roger W. 1971. Linguistic iconism. *Language* 47: 416–428.